

Mambo Muhimu:

01

Njia mbili kuu za uhifadhi unaozingatia haki, mara tu haki za ardhi na rasilimali zinapotambuliwa, ni (i) usimamizi shirikishi na (ii) usimamizi wa jamii unaodhibitiwa.

02

Katika njia zote mbili, kanuni na taratibu zinahitaji kuamuliwa na kutekelezwa na jamii zenyewe kulingana na kanuni ya idhini huru, ya awali na yenye ufahamu

03

Kanuni au taratibu za usimamizi zinapaswa kuwa chache zaidi za kizuizi zinazohitajika ili kuhakikisha kuwa usimamizi unatatimiza malengo yaliyokubaliwa.

04

Katika mbinu za usimamizi shirikishi, umakini maalum unahitajika kulipwa katika kushughulikia milingano ya nguvu isiyo sawa, ikiwa ni pamoja na kuhakikisha kuwa jamii zina ufadhili huru wa kuwezesha ushiriki wao na kukodi msaada wao wa kiufundi, n.k.

05

Mifumo ya kisheria inapaswa kuwa ya wingi (pluralistic), ikiwezesha sheria za kimila. Kunapaswa kuwa na nafasi kubwa zaidi kwa jamii kuweka kanuni na taratibu zao wenyewe.

06

Kanuni za usimamizi zinapaswa pia kushughulikia masuala ya ubaguzi wa mtu binafsi unapotokea, kama vile ubaguzi dhidi ya wanawake.

“Ni namna tunavyoishi ndiyo hutunza¹”: Mifumo ya Kisheria ya Uhifadhi unaozingatia Haki

Waandishi: Tom Lomax, Athene Dilke na Dkt. Justin Kenrick

Sharti la msingi kwa uhifadhi unaozingatia haki ni kutambuliwa kwa haki za kimila za ardhi za jamii za kiasili na jamii zingine zinazotegemea ardhi sana pamoja na jumuiya zao. Mara sharti hili linapotimizwa, kuna mbinu mbili kuu za kutekeleza uhifadhi unaozingatia haki: (i) usimamizi shirikishi, na (ii) usimamizi wa jamii unaodhibitiwa kupitia sheria ya kitaifa na ya kimila. Katika karatasi hii, tunapitia kwa ufupi mifumo ya kisheria ya uhifadhi unaozingatia haki kutoka Australia, Tanzania, Kenya, Guyana, Brazil na Canada. Kisha tunaorodhesha baadhi ya masomo yaliyopatikana na kuelezea baadhi ya mambo ya jumla ya utendaji bora kwa ajili ya uhifadhi wenye mafanikio unaozingatia haki.

Kwa watu wengi, wazo la hifadhi ya kitaifa ni la eneo tupu lisilo na uwepo wa mwanadamu – wazo ambalo limeendelea kwa miaka 150, tangu kuundwa kwa Hifadhi ya Kitaifa ya Yellowstone nchini Marekani katika miaka ya 1870. Sheria ya Jangwani ya Marekani ya 1964 inafafanua jangwa kama *‘eneo ambapo dunia na jumuiya yake ya uhai hazijakandamizwa na mwanadamu, ambapo mwanadamu mwenyewe ni mgeni ambaye habaki.*² Watu wa Shoshone, Niimiipu, Apsaalooke na wengine ambao walitumia na kuishi ndani na karibu na Yellowstone kwa maelfu ya miaka hawangejiona kama wageni tu na wangeona mandhari iliyojaa maana ya kitamaduni iliyojikita katika uwepo wa mwanadamu unaohusu angalau miaka 11,000³ Hata hivyo, mfumo wa uhifadhi wa “eneo tupu” umesafirishwa ulimwenguni kote, huku

ukoloni ukitoa njia za kuiga, na uhifadhi wa “ngome” unaotenga – ambapo watu wa kiasili na jamii zingine hulazimishwa kuhamishwa au kutengwa katika uundaji na usimamizi wa maeneo yaliyohifadhiwa kwa mazingira – bado umeenea leo.

Maendeleo katika sheria zakimataifa zinazohusiana na jamii asilia na uhifadhi yamesaidia kuendesha mabadiliko ya mfumo mkuu kutoka kwa uhifadhi wa ngome kuelekea mfumo unaozingatia haki, angalau katika sera na matamshi. Sheria ya kimataifa ya haki za binadamu⁴ ikisaidiwa na sheria ya kimataifa ya mazingira⁵, inasema kwamba jamii asilia na jamii zinazofanana na hizo zilizounganishwa na ardhi pamoja na jumuiya zao zina haki ya kumiliki kwa pamoja na kudhibiti kwa ufanisi ardhi na rasilimali za asili ambazo wamezitumia, kumiliki, kutumia, au

Kuhusu Mfululizo Huu wa Muhtasari: Mnamo 2003, kwenye Kongamano la 5 la Hifadhi za Dunia huko Durban, ulimwengu wa uhifadhi uliweka ahadi za kurudisha ardhi kwa jamii za kiasili ambazo zilikuwa zimegeuzwa kuwa maeneo yaliyohifadhiwa bila idhini yao, na kuanzisha maeneo mapya yaliyohifadhiwa tu kwa idhini kamili na ushiriki wao. Ahadi hizo hazijatimizwa.

Karatasi hii ni moja ya mfululizo wa karatasi za muhtasari zinazotoa mifano, ushuhuda, utafiti, na uchambuzi kutoka FPP na kutoka kwa washirika wetu ambao wanachunguza hali ya sasa ya uhusiano kati ya uhifadhi na jamii asilia na jumuiya za kienyeji zilizo na uhusiano wa pamoja na ardhi zao. Inaweka wazi changamoto na dhuluma zinazohusiana na shughuli za uhifadhi, inaonyesha njia za kivitendo na chanya za kusonga mbele kwa utunzaji wa ardhi na mifumo ya ikolojia, inayoongozwa na jamii za kiasili na jumuiya za kienyeji zenyewe, na kutafakari juu ya njia za uhifadhi wa haki na usawa kwa ujumla.

kupata kwa jadi. Hii inajumuisha haki ya kurudishiwa ardhi ambazo walifukuzwa au kutengwa bila hiari, ikiwa ni pamoja na pale ambapo hii imefanywa ili kuunda maeneo yaliyohifadhiwa kwa ajili ya uhifadhi wa mazingira.

Maendeleo haya ya kisheria yanaonyeshwa na maamuzi na hukumu kadhaa za kisheria zinazohitishwa kuwa vizuizi kwa haki za jamii za kiasili kwa ajili ya uhifadhi vilikuwa kinyume cha sheria. Kwa mfano, katika hukumu ya Mahakama ya Afrika ya Haki za Binadamu na Watu kuhusu Ogiek wa eneo la misitu ya Mau nchini Kenya, Mahakama ilisema kwamba 'kuingiliwa kote kwa haki na uhuru uliohakikishwa katika Mkataba itakuwa lazima na sawia na maslahi halali yanayotafutwa kufikiwa na kuingiliwa huko'⁶ Mahakama iliendelea kubaini kwamba serikali ya Kenya haikuwa imethibitisha madai yake kwamba idadi ya watu wa Ogiek ilikuwa 'mbaya kwa mazingira', na kwamba 'sababu iliyodaiwa ya kuhifadhi mazingira asilia haiwezi kuwa msingi halali wa kuingilia [serikali ya Kenya] kwa zoezi la Ogiek la haki zao za kitamaduni'⁷.

Wakati huo huo, mbali na kuwa mbaya kwa mbinu zinazozingatia haki, sayansi ya uhifadhi imeonyesha kuwa matokeo ya mazingira katika maeneo yanayolindwa na wenyeji wa jadi mara nyingi ni bora kuliko yale ya maeneo yaliyohifadhiwa ambapo uwepo wote wa mwanadamu umetengwa'⁸ Kuonyesha kwamba mbinu inazozingatia haki kwa uhifadhi ni ufanisi, si tu jambo sahihi la kufanya, imekuwa hatua ya ziada kuelekea kushinda hoja ya kisiasa na kimaadili. Hata hivyo, bado kuna ukosefu wa maendeleo katika utendaji, kuhusiana na kurekebisha dhuluma za zamani, na kuhakikisha hatua mpya za uhifadhi zinazozingatia eneo zinazingatia haki. Ili kusaidia kuarifu utendaji bora, karatasi hii ya muhtasari inatoa mifano ya mifumo tofauti ya kisheria ya uhifadhi unaozingatia haki kutoka nchi tofauti: Australia, Tanzania, Kenya, Guyana, Brazil na Canada'⁹, na kutoka kwa mifano hii inatoa masomo na mambo ya jumla ya utendaji bora kwa ajili ya uhifadhi wenye mafanikio unaozingatia haki.

Mifumo ya Kisheria ya Uhifadhi Unaotegemea Haki Mfumo mmoja uliojaribiwa nchini **Australia** unatokana na utambuzi wa umiliki wa Waaborigine wa ardhi, ulioambatanishwa na mpango wa usimamizi shirikishi na serikali. Mfano mmoja kama huo ni Hifadhi ya Kitaifa ya Garig Gunak Barlu (GGBNP) katika Jimbo la Kaskazini mwa Australia, inayojumuisha ardhi za mababu za watu wa Iwaidja'¹⁰ Katika kesi hii Hifadhi inasimamiwa na bodi yenye idadi sawa ya wamiliki wa jadi wa Waaborigine na wawakilishi wa serikali ya Jimbo la Kaskazini'¹¹.

Katika mfano huu, wamiliki wa Waaborigine wana kura ya maamuzi kwa sababu mwenyekiti lazima awe Mwaaborigine'¹².

Tofauti ya mfumo huu inaonyeshwa na Hifadhi za Kitaifa za Uluru-Kata Tjuta na Kakadu, ambapo hati miliki kamili inashikiliwa na wamiliki wa jadi wa Anangu kwa kubadilishana na kukodisha tena kwa serikali ya Australia. Kimsingi, serikali inasimamia hifadhi kwa kushirikiana na Anangu. Hata hivyo, wasiwasi umebuliwa kuwa uhusiano usio sawa wa nguvu na mahitaji mazito ya urasimu kimsingi yamesababisha Serikali kutawala mipango ya usimamizi shirikishi, kwa hasara ya uamuzi wa kujitegemea wa Waaborigine. Mfano mmoja ni kwamba watalii wanaruhusiwa kupanda mwamba wa Uluru licha ya maombi ya Waaborigine kuwa hili lisifanyike'¹³.

Barani Afrika, **Tanzania** ikawa mfano wa utendaji bora wa umiliki wa ardhi ya jamii na usimamizi wa misitu kufuatia miaka ya uwezeshaji wa jamii na kuridhiwa kwa Sheria ya Ardhi na Sheria ya Ardhi ya Vijiji mnamo 1999. Karibu 70% ya Tanzania sasa inajumuisha ardhi ya kijiji, ambapo haki za kimila za ardhi zinatambuliwa bila kujali usajili wao rasmi'^{14, 15}. Hii imewezesha ulinzi wa mifumo mingi ya ikolojia, ikiwa ni pamoja na maeneo ya pamoja ya misitu na maeneo yenye majimaji, ambayo yanaweza kuteuliwa ndani ya Maeneo ya Ardhi ya Vijiji'¹⁶ Katika tafiti za watafiti huru na wataalamu wa serikali, misitu inayosimamiwa na jamii nchini Tanzania imeonyeshwa kukua vizuri zaidi na kuonyesha viwango vya chini vya usumbufu kuliko misitu isiyosimamiwa na jamii'¹⁷ Umiliki wa ardhi ya vijiji husaidia kuzuia uvamizi wa ardhi na tasnia za uchimbaji, kwa mfano, na huwezesha jamii kukuza au kuimarisha mifumo yao wenyewe ya usimamizi na matumizi endelevu'¹⁸. Hata hivyo, kumekuwa na matukio ambapo jamii zimeshinikizwa kuachia haki za ardhi, kwa sababu ya maslahi ya wawekezaji'¹⁹.

Nchini **Kenya**, Ogiek wa Mlima Elgon walirejea katika ardhi zao za mababu huko Chepkitale licha ya ukweli kwamba walikuwa wamefukuzwa kwa lazima mnamo mwaka 2000 na serikali. Kufukuzwa kulitekezwa baada ya ofisi ya IUCN ya kikanda kushauri kugeuza eneo hilo kuwa hifadhi ya wanyamapori. Ogiek wa Elgon walijaribu kujadiliana na serikali ya kaunti na kitaifa, lakini mazungumzo hayo yaliposhindikana, walifuata kesi za mahakama kusitisha kufukuzwa na kupata ardhi zao za jamii. Wakati huo huo, walifanya kazi kwa kushirikiana na Forest Peoples Programme (FPP) na ofisi ya IUCN ya kikanda ili kufanya [Tathmini ya kwanza ya Whakatane](#) ulimwenguni, ambayo ni mbinu ya utatuzi wa migogoro iliyotengenezwa na IUCN na wengine kushughulikia dhuluma za kihistoria na za sasa zinazohusiana na migogoro kati ya jamii asilia na maeneo yaliyohifadhiwa.

Katika mchakato huu, Ogiek wa Elgon walitengeneza sheria ndogo zao wenyewe za endelevu za jamii ambazo zimeongoza matumizi yao ya ardhi, kwa sehemu kama matokeo ya utawala wao thabiti wa jamii, na kwa sehemu kupitia kutumia ujuzi ambao wameendeleza katika [kuweka ramani, ufuatiliaji na mipango ya matumizi ya ardhi](#). Ujuzi huu umehakikisha wana msingi wa ushahidi wenye kushawishi kutoka ambao wanaweza (i) kuonyesha watu wa nje kwamba wana ufanisi mkubwa katika kuhifadhi ardhi zao (kwa mfano, idadi ya tembo inastawi) na – muhimu zaidi – (ii) kuhakikisha wanatekeleza kwa pamoja mipango ya matumizi ya ardhi ambayo inahakikisha ustawi wa wanadamu na wakaaji wasio wanadamu sawa.

Mwishowe, [mnamo Septemba 2022, Ogiek wa Mlima Elgon walishinda kesi ya mahakama ya miaka 14](#) dhidi ya kufukuzwa kwao, na kufungua njia ya kurudishwa kwa ardhi kwa ajili ya matumizi endelevu ya kimila na madhumuni ya uhifadhi inayoongozwa na jamii. Sasa wanatoa mfano wenye nguvu wa jinsi kulinda haki za umiliki wa jamii za watu wa misitu kunaweza kuunda njia ya haraka, [inayozingatia haki kwa uhifadhi bora na endelevu wa misitu yao](#). Mfumo huu wa uhifadhi unaazingatia haki una msingi wake katika utawala bora wa kimila, pamoja na mafanikio katika kutumia mfumo wa kisheria wa kitaifa kupata utambuzi wa ukweli wa jamii ambao Ogiek wa Elgon wamekataa kuachilia.

Peter Kitelo Chongeywo, mmoja wa walalamikaji wa Ogiek, akisherehekea kesi yao ya mafanikio ya haki za ardhi pamoja na jamii ya Elgon Ogiek na maafisa wa serikali na wa wakala wa uhifadhi wa kitaifa waliotembelea, Novemba 8, 2024.

Chanzo: Justin Kenrick, FPP

Mkutano wa Wapichan, Parabara, ukiwa umeandaliwa na South Rupununi District Council (Baraza la Wilaya ya Rupununi Kusini), Guyana.
Chanzo: Vicki Brown/FPP

Nchini **Guyana**, kazi ya muda mrefu ya FPP na Wapichan imeunga mkono jamii hiyo kuweka ramani ya ardhi zao kikamilifu na kuweka mpango wa matumizi endelevu na usimamizi wa eneo lao²⁰. Wapichan wamehusika katika mazungumzo rasmi na serikali ya Guyana kwa lengo la kupata hati miliki za kisheria kwa eneo lao la pamoja na kuunda Msitu Mkubwa wa Jumuiya Ulihifadhiwa juu ya msitu wa mvua wa zamani katika bonde la Upper Essequibo, wakitumia mfumo wa kisheria uliotolewa na Sheria ya Amerindian ya 2006²¹. Mazungumzo ya hati miliki kwa Wapichan bado hayajatatuliwa. Mfano wa pili kutoka Guyana ni Eneo la Uhifadhi Linalomilikiwa na Jamii la Konashen (COCA)²², ambalo ni la watu wa Wai Wai Amerindian. Eneo hili tayari limeanzishwa, lakini Wai Wai wameelezea malalamiko juu ya kanuni zinazosimamia usimamizi wa COCA kwa misingi kwamba ziliundwa na NGOs za uhifadhi wa nje bila michakato yenye ufanisi na inayofaa kitamaduni ya idhini huru, ya awali na yenye ufahamu (FPIC) juu ya utawala wa usimamizi wa eneo lililohifadhiwa²³. Hivyo, masomo muhimu yanaweza kutolewa kutoka kwa uundaji na usimamizi wake.

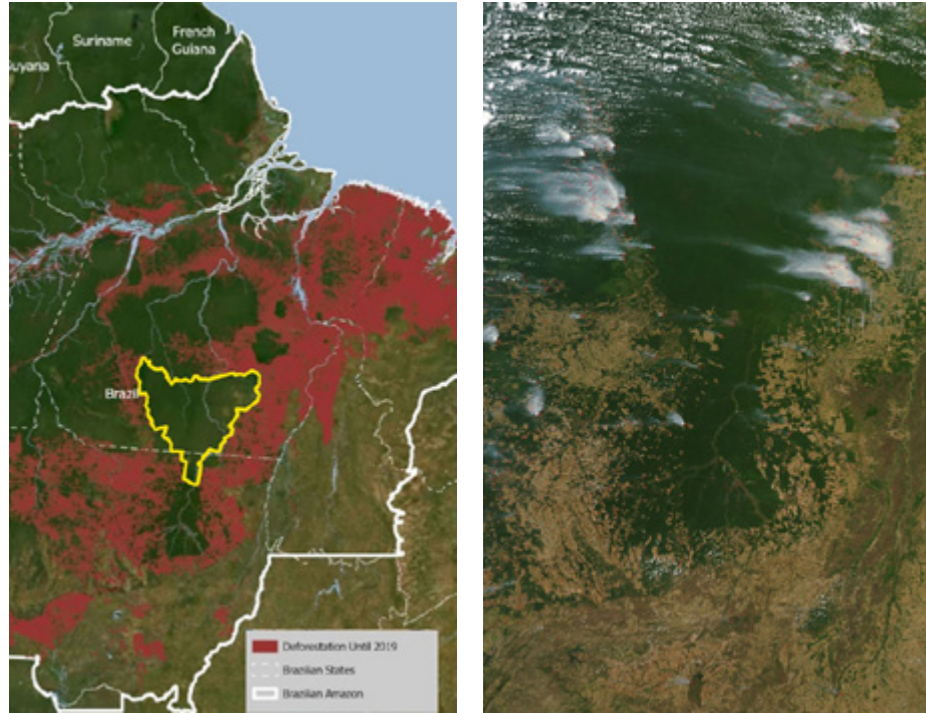
Eneo la kwanza la kiasili kutambuliwa nchini Brazil lilikuwa Hifadhi ya Kiasili ya Xingu ("Xingu") ambayo iliteuliwa kama hifadhi ya kitaifa mnamo 1961²⁴ lakini baadaye ilibadilishwa jina kama Hifadhi ya Kiasili. Watu kumi na nne tofauti wa kiasili, pamoja na Kayapo, wanaishi Xingu. Uchambuzi wa ukataji miti katika maeneo tofauti ya Amazon ya Brazil umeonyesha kwamba ardhi za kiasili zimekuwa na ufanisi zaidi kwa jumla katika kuzuia ukataji miti²⁵, na kwamba Hifadhi ya Kitaifa ya Xingu imekuwa na ufanisi hasa katika kufanya hivyo.

Mnamo miaka ya 1990, watu wa kiasili wa Xingu waliunda Jumuiya ya Ardhi ya Kiasili ya Xingu (ATIX) kufanya kazi kama taasisi yao ya uwakilishi katika majadiliano na serikali, kama sehemu ya hatua kuelekea uhuru zaidi. Leo, vikundi vya kiasili bado wanafanya kazi pamoja na kujaribu kuziba tofauti, pamoja na kuunda Mpango wa Usimamizi wa Eneo uliojengwa kwa makubaliano kwa ajili ya maisha yao ya kitamaduni na kiuchumi ya baadaye na ulinzi wa mazingira yao.

Kijiji cha Kamaiurá katika Hifadhi ya Wenyeweji ya Xingu (Xingu Indigenous Park). **Chanzo:** Wikipedia.org, Creative Commons 2.5

Hata hivyo, mitazamo ya kibaguzi na kikoloni ya kushangaza kwa watu wa kiasili bado ni sehemu ya mfumo wa kisheria wa Brazil. Sheria ya Kiasili kutoka 1973 bado inatumika, ambayo inaelezea watu wa kiasili kama 'watoto' ambao 'hawana uwezo kiasi' wa kutumia haki zao. Pia, wakati Katiba inatambua haki za watu wa kiasili za matumizi na umiliki wa ardhi zao, umiliki wa ardhi unabaki kwa serikali. Kwa hivyo, kinga pekee dhidi ya uvamizi kwenye ardhi za kiasili ni haki ya ushauri inayotekelezwa kwa udhaifu²⁶, ambayo iko mbali sana na hitaji la kisheria la kimataifa la idhini huru, ya awali na yenye ufahamu (FPIC).

Picha za **setilaiti** za ardhi za Wakayapo (kwa njano) na sehemu kubwa ya Hifadhi ya Wenyeji ya Xingu, zikionesha **tofauti kubwa** kati ya uchomaji moto na ukataji miti nje ya ardhi zilizohifadhiwa za Wenyeji, ikilinganishwa na maeneo ya msitu wa asili wenye rangi ya kijani kibichi ndani ya hifadhi hiyo. (Chanzo: <https://kayapo.org/territory>)

Changamoto moja ambayo watu wengi wa kiasili wanakabili ni kutengwa kwa ufanisi wanaokumbana nako wakati madai yao ya ardhi yanapiganiwa – kutengwa ambako kunaweza kuathiri sana uhai wa tamaduni yao bila kujali matokeo ya dai la ardhi. Nchini **Canada** kuna idadi kubwa ya madai ya ardhi ambayo hayajatatuliwa na Mataifa ya Kwanza, ambayo mengine yanahusiana na ardhi ambazo zilitengwa kama hifadhi za kitaifa bila idhini yao. Licha ya ukweli huu, baadhi ya mataifa ya kwanza wameweza kufanikiwa kujadili makubaliano ya usimamizi wa muda na Serikali ambayo hutoa kwa matumizi yao yanayoendelea, na kusafiri na malazi ndani ya hifadhi kwa ajili ya shughuli za maisha na kitamaduni.

Mfano mmoja kama huo ni Hifadhi ya Kitaifa ya Nahanni (NNPR) katika Maeneo ya Kaskazini Magharibi mwa Canada (iliyoundwa mnamo 1976), ambayo ni eneo la jadi la Dehcho First Nation. Mfano mwingine ni uanzishwaji wa Hifadhi ya Kitaifa ya Thaidene Nënë, kufuatia makubaliano kati ya Łutsël K'e Dene First Nation (ŁKDFN)²⁷, Northwest Territories Métis Nation (NTMN) na Parks Canada. Faida moja muhimu kwa ŁKDFN ni kwamba walifanikiwa kukusanya mfuko wa amana wa dola milioni 30 za Canada ili kuunga mkono mafunzo na ufuatiliaji wa jamii, na kwa ajili ya maendeleo ya utalii wa ikolojia²⁸. Inawezekana, hii itakuwa imetumikia kuimarisha sana uhuru wao na uwezo wao katika uhusiano na Parks Canada na serikali ya shirikisho.

Hitimisho na Masomo:

Kwa muhtasari, mifano ya uhifadhi kwenye ardhi za kiasili iliyoonyeshwa na mifano iliyoachambuliwa katika karatasi hii inaweza kugawanywa katika aina mbili kuu: (1) yale yanayohusisha mpango wa usimamizi shirikishi, na (2) yale yanayohusisha usimamizi wa jamii, unaodhibitiwa na sheria ya kitaifa na ya kimila. Hata hivyo, masomo makuu yanaweza kujifunzwa

Kwanza kabisa, utaratibu wa usimamizi shirikishi unaweza kuonekana kuendana na haki, lakini ni rahisi sana kuja kwa gharama ya kushindwa kudhamini utekelezaji wa haki hizo kivitendo. Hili hutokea kwa urahisi kabisa ikiwa jamii haina rasilimali huru za kifedha na kitaalamu zinazoiwezesha kufanya kazi na kushiriki kwa masharti sawa na wenzao wanaotegemea rasilimali za serikali. Kugeuza mizani ya mamlaka kuipendelea jamii bila shaka kutahitaji juhudi na rasilimali kubwa ili kuondoa vikwazo vinavyozuia utekelezaji madhubuti wa haki ya kujitawala. Hakuna hata mfano mmoja uliotajwa hapo juu unaoonekana kufanikisha hili, isipokuwa uwezekano wa Hifadhi ya Kitaifa ya Thaidene Nënë kutokana na mfuko wa amana ulioanzishwa na Taifa la Kwanza la Lutsël K'e Dene.

Pili, ingawa umiliki na usimamizi unaosimamiwa na jamii unapaswa kutoa uhuru zaidi kwa jamii kinadharia, haki ya kujitawala bado inaweza kuffishwa na kanuni na sheria zinazowekwa kwa nguvu (kama ilivyo katika mfano wa Konashen COCA kutoka Guyana). Hiyo haimaanishi kuwa hakuna haja ya udhibiti wa serikali, bali kwamba udhibiti wowote kama huo unapaswa kuwekewa mipaka kwa hatua zile tu ambazo ni za lazima, sawia, na zisizo za kibaguzi, ili kuepuka kukiuka haki. Badala yake, udhibiti unapaswa kulengwa iwezekanavyo kuelekea kukubali na kuwezesha kanuni na mazoea ya jamii ya kimila ya matumizi endelevu yaliyojiamulia. Udhibiti wa serikali unaweza pia kuwa wa lazima ili

kulinda dhidi ya ubaguzi, kama inavyoonyeshwa na utafiti kutoka Tanzania ambapo mfumo wa kisheria unajumuisha kinga za kushughulikia ubaguzi dhidi ya wanawake. Iwe ni kupitia utaratibu wa usimamizi shirikishi au utaratibu wa usimamizi wa jamii unaodhibitiwa, kanuni au sheria za usimamizi zinapaswa kuwa:

1. Zisiwe na viziuzi vingi zaidi ya vile vinavyohitajika ili kuhakikisha usimamizi unafikia malengo yaliyokubaliwa;
2. Ziongeze wigo wa jamii kuweka kanuni zao wenyewe ambazo zimejikita katika utamaduni na zinazoendana na sheria za kimila kupitia mfumo wa sheria tofauti (legal plurality);
3. Zitengenezwe kwa ushiriki wenye maana na Ruhusa Huru, ya Awali, na Kamili (FPIC) ya jamii zinazohusika;
4. Zishughulikie masuala ya ubaguzi wa mtu binafsi, ikiwemo ule dhidi ya wanawake.

Kwa kumalizia, ingawa mifano iliyoangaziwa katika karatasi hii ina faida, hasara, na uhusiano wake wa kipekee na muktadha, inaunga mkono wazo kwamba uhifadhi unaozingatia haki uko karibu kutimizika, na pia ni muhimu sana katika kufanikisha ushindi endelevu na wa kudumu kwa viumbe hai, hali ya hewa, uhai wa kitamaduni, na ustawi wa binadamu.

Tom Lomax ni wakili mwandamizi. Wakati wa uandishi alikuwa Mratibu wa Mpango wa Sheria na Haki za Kibinadamu wa FPP, na kwa sasa ni Mkurugenzi wa FPP. Justin Kenrick ni Mshauri Mwandamizi wa Sera katika FPP. Athene Dilke ni wakili na mshauri huru na alikuwa mwanafunzi (intern) na FPP hapo awali.

Maelezo ya Mwisho

- 1 Nukuu iliyoko kwenye kichwa cha habari inatokana na kauli iliyotolewa na mwanajamii wa Ogiek wa Mlima Elgon, na badala ya kupewa sifa kwa mtu binafsi, inapaswa kufasiriwa ipasavyo kama udhahirisho wa makubaliano ya kitamaduni yanayoshikiliwa na jumuiya ya Wenyeji wa Ogiek wa Mlima Elgon.
- 2 Kulingana na Ufafanuzi wa 'Eneo la Pori/Jangwa' (Wilderness) katika Kifungu cha 2(c).
- 3 Kama inavyotambuliwa na Huduma ya Hifadhi za Kitaifa ya Marekani (US National Parks Service), angalia kwa mfano kwenye <https://www.nps.gov/yell/learn/historyculture/associatedtribes.htm>. Niimiipu na Apsáalooke ni majina ya kujitambulisha kwa makabila ya Nez Perce na Crow mtawalia. Kwa maelezo zaidi kuhusu uhusiano wa wenyeji na ardhi zilizo ndani na karibu na Hifadhi ya Kitaifa ya Yellowstone, angalia kwa mfano, Prof. Douglas H. MacDonald, Before Yellowstone: Native American Archaeology in the National Park, (2018: University of Washington Press) (Kabla ya Yellowstone: Asili ya Amerika Akiolojia katika Hifadhi ya Taifa, (2018: Chuo Kikuu cha Washington Press))
- 4 Jamii asilia ya Xákmok Kásek dhidi ya Paraguay, Mahakama ya Haki za Kibinadamu ya Kimarekani (IACtHR), Hukumu ya Agosti 24, 2010. Mfululizo C Na. 214; Watu wa Kaliña na Lokono dhidi ya Suriname, Hukumu ya IACtHR ya Novemba 25, 2015. Mfululizo C Na. 309; Kituo cha Haki za Wachache na Kundi la Kimataifa la Haki za Wachache (kwa niaba ya Baraza la Ustawi la Endorois) dhidi ya Kenya, Mawasiliano 276/2003, ACHPR (2010); Tume ya Afrika ya Haki za Kibinadamu na Watu dhidi ya Jamhuri ya Kenya, Hukumu ya Mahakama ya Afrika ya Haki za Kibinadamu (ACTHPR) Mei 26, 2017, Maombi Na. 006/2012 – hapa itajulikana kama ACHPR (Ogiek dhidi ya Kenya); Kundi la Kimataifa la Haki za Wachache na Environnement Ressources Naturelles et Développement (kwa niaba ya Batwa wa Hifadhi ya Kitaifa ya Kahuzi-Biega, DRC) dhidi ya Jamhuri ya Kidemokrasia ya Kongo (DRC), Mawasiliano 588/15, ACHPR (2022, pamoja na marekebisho ya 2024). Suala hili pia limeshughulikiwa na mashirika mbalimbali ya Mkataba ya Umoja wa Mataifa, ikiwa ni pamoja na katika Hitimisho za Kamati ya Kutokomeza Ubaguzi wa Rangi: Botswana. 23/08/2002. UN Doc. A/57/18, aya za 292-314; Ethiopia. 20/06/2007. UN Doc. CERD/C/ETH/CO/15, katika aya ya 22; Sri Lanka. 14/09/2001. UN Doc. A/56/18, aya za 321-342; Namibia. 19/08/2008. UN Doc. CERD/C/NAM/CO/1; Botswana. 4/04/2006. UN Doc. CERD/C/BWA/CO/16, katika aya ya 12; Congo. 23/03/2009. UN Doc. CERD/C/COG/CO/9, katika aya ya 13; pamoja na Kamati ya Haki za Kibinadamu, angalia kwa mfano Hitimisho za Kamati ya Haki za Kibinadamu: Australia 28/07/2000. UN Doc. CCPR/CO/69/AUS, katika aya za 10 na 11. Suala hili limeshughulikiwa kwa urefu hivi karibuni katika Ripoti ya Mtoa Taarifa Maalum wa Baraza la Haki za Kibinadamu kuhusu haki za wenyeji, Victoria Tauli-Corpuz, kuhusiana na Wenyeji na Uhifadhi, 29 Julai 2016, UN Doc. A/71/229.
- 5 Mkataba mkuu wa kimataifa wa dunia kuhusu sheria ya mazingira, yaani Mkataba wa Umoja wa Mataifa kuhusu Bioanuwai (CBD), kupitia vifungu vyake, hususan Vifungu vya 8(j) na 10(c), maamuzi ya 'Mkutano wa Kawaida wa Wahusika' ("COP"), na Mfumo wa Kimataifa wa Bayonuwai wa Kunming-Montreal (GBF) wa 2022, unakiri mchango wenye thamani katika uhifadhi unaotokana na mitindo ya maisha ya wenyeji na jamii za karibu, na unazitaka nchi wanachama kulinda na kuunganisha haki na mitindo ya maisha ya wenyeji na jamii za karibu katika hatua za uhifadhi wa viumbe hai. Angalia, miongoni mwa mengine, Uamuzi VII/28 kuhusu Maeneo Yanayolindwa, uliopitishwa na COP 7 (2004), katika aya ya 22; Uamuzi X/31 'Maeneo Yanayolindwa' wa COP 10 (2010) katika aya za 31 na 32(c), na GBF, miongoni mwa mengine, Malengo ya 1 na 3.
- 6 ACHPR (Ogiek dhidi ya Kenya), katika aya ya 188. Mkataba uliorejelewa ni Mkataba wa Afrika wa Haki za Kibinadamu na za Watu.
- 7 Ibid, 189.

- 8 Angalia kwa mfano utafiti ufuatao: **Chhatre, A. na Agrawal, A. (2009)**, Trade-offs and synergies between carbon storage and livelihood benefits from forest commons, PNAS vol. 106 no. 42, pp.17667-17670 (Makubaliano na ushirikiano kati ya uhifadhi wa kaboni na faida za kujipatia riziki kutoka kwa misitu ya kawaida, PNAS juzuu ya 106 nambari 42, uk. 17667-17670); **Dawson, N. et al (2024)**, Is it Just Conservation? One Earth vol 7 no 6, pp 1007-102 <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2024.05.001>; (Je, ni Uhifadhi Tu? One Earth juzuu ya 7 nambari 6, uk. 1007-102 <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2024.05.001>) **Nelson A, Chomitz KM (2011)** Effectiveness of Strict vs. Multiple Use Protected Areas in Reducing Tropical Forest Fires: A Global Analysis Using Matching Methods PLoS ONE 6(8): e22722. doi: 10.1371/journal.pone.0022722 (Ufanisi wa Ukali dhidi ya Uwingi Tumia Maeneo Yaliyolindwa katika Kupunguza Moto wa Misitu ya Kitropiki: Uchambuzi wa Kimataifa kwa Kutumia Mbinu za Kulinganisha PLoS ONE 6(8): e22722. doi: 10.1371/journal.pone.0022722); na **Porter-Bolland et al (2011)** Community managed forests and forest protected areas: An assessment of their conservation effectiveness across the tropics, Forest Ecology and Management, Forest Ecol. Manage., doi:10.1016/j.foreco.2011.05.034 (Misitu inayosimamiwa na jamii na maeneo yaliyolindwa na misitu: Tathmini ya ufanisi wao wa uhifadhi katika maeneo ya kitropiki, Ikolojia na Usimamizi wa Misitu, Ikolojia ya Misitu. Manage., doi:10.1016/j.foreco.2011.05.034); **Seymour, F., La Vina, T., Hite, K., (2014)** Evidence linking community-level tenure and forest condition: An annotated bibliography, Climate and Land Use Alliance (CLUA) (Ushahidi unaunganisha umiliki wa ngazi ya jamii na hali ya misitu: Bibliografia iliyofafanuliwa, Muungano wa Matumizi ya Hali ya Hewa na Ardhi (CLUA))."
- 9 Kumbuka kwamba huu ni **uteuzi na muhtasari tu wa mifano mbalimbali**, uliokusanywa ili kutoa taswira ya aina ya mifumo ambayo imejaribiwa na masomo yanayoweza kuchukuliwa kutoka kwa kesi hizo. **Uzoefu na mitazamo ya jamii husika haikusanywa**, jambo ambalo lingekuwa muhimu ili kutathmini kikamilifu mafanikio yao.
- 10 Walifurushwa katika miaka ya 1950, lakini waliweza kurudi katika ardhi zao kufuatia Sheria ya Ardhi na Hifadhi ya Cobourg Peninsula ya 1981 (Cobourg Peninsula Land and Sanctuary Act 1981). Marejeleo: *Jennifer Carter, Thinking Outside the Framework: Equitable Research Partnerships for Environmental Research in Australia, Carter' (March 2008) 174(1) 'The Geographical Journal', 63, 66. Australian Government Department of the Environment and Energy, 'Cobourg Peninsula and Indigenous Australians' (Jennifer Carter, Kufikiria Nje ya Mfumo: Ushirikiano wa Utafiti Sawa kwa Mazingira Utafiti nchini Australia, Carter' (Machi 2008) 174(1) 'Jarida la Kijiografia', 63, 66. Idara ya Serikali ya Mazingira na Nishati, 'Rasi ya Cobourg na Waaustralia Wenyeji' (Serikali ya Australia) <<http://www.environment.gov.au/water/wetlands/coburg-peninsula-indigenous-australians>> ilikaguliwa Juni 13, 2017".*
- 11 Toni Bauman, Chris Haynes na Gabrielle Lauder, 'Njia za Kusimamia Pamoja Maeneo Yanayolindwa na Haki za Wenyeji wa Ardhi (Native Title) nchini Australia' (Mei 2013) (32) AIATSIS Research Discussion Paper (Hati ya Majadiliano ya Utafiti ya AIATSIS), 23.
- 12 Vanessa Dekoninck, 'Kuchambua wadau: Uchunguzi kifani kutoka Hifadhi ya Kitaifa ya Garig Gunak Barlu, Australia' (Deconstructing the stakeholder: A case study from Garig Gunak Barlu National Park, Australia), (2007) 3(2) International Journal of Biodiversity Science and Management (Jarida la Kimataifa la Sayansi na Usimamizi wa Bayoanuwai), 77 <<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/17451590709618164>> ilikaguliwa Julai 17, 2017, uk. 81
- 13 Ibid, 101.
- 14 **Liz Alden Wily**, Rights to Resources in Crisis: Reviewing the Fate of Customary Tenure in Africa (Haki za Rasilimali Katika Mgogoro: Kupitia Upya Hali ya Umiliki wa Kimila barani Afrika). Five Briefs, 2012, uk. 61-62."
- 15 **Liz Alden Wily**, 'The Fate of Res Communis in Africa: Unfinished Business' (Hali ya Res Communis barani Afrika: Kazi Isiyokamilika) katika Kamari Obote P. & Collins Odote (wahariri) The Gallant Academic: Essays in Honour of Professor Okoth-Ogendo, (Chuo Kikuu cha Nairobi Press, inachapishwa 2017), 111.
- 16 Ibid, 113.

- 17 "Wizara ya Maliasili na Utalii, Participatory Forest Management in Tanzania: Facts and Figures (Usimamizi Shirikishi wa Misitu nchini Tanzania: Ukweli na Takwimu) (2012), uk. 3-4. Hifadhi za Misitu zinazoendeshwa na Jamii zimeongeza hekta milioni 2.3 za ardhi katika sekta ya maeneo yanayolindwa nchini Tanzania (**Liz Alden Wily**, 'The Fate of Res Communis in Africa: Unfinished Business', 2017, uk. 113 (Hatima ya Wakomunisti Barani Afrika: Biashara Isiyokamilika', 2017, Uingereza.)) **Tom Blomley**, Lessons Learned from Community Forestry in Africa and their Relevance for REDD+ (Masomo Yaliyopatikana Kutoka kwa Usimamizi wa Misitu ya Jamii barani Afrika na Umuhimu Wake kwa REDD+), 2013, uk. 6."
- 18 **Liz Alden Wily**, 'The Fate of Res Communis in Africa: Unfinished Business' (Hali ya Res Communis barani Afrika: Kazi Isiyokamilika), 2017, uk. 114.
- 19 **Liz Alden Wily**, 'The Fate of Res Communis in Africa: Unfinished Business' (Hali ya Res Communis barani Afrika: Kazi Isiyokamilika), 2017, uk. 114; Liz Alden Wily, Rights to Resources in Crisis: Reviewing the Fate of Customary Tenure in Africa (Haki za Rasilimali Katika Mgogoro: Kupitia Upya Hali ya Umiliki wa Kimila barani Afrika). Five Briefs, 2012, uk. 60.
- 20 Forest Peoples Programme (Mpango wa Watu wa Msituni), 'Taarifa kwa Vyombo vya Habari: Watu wa Wapichan nchini Guyana Waonyesha Pendekezo la Jamii la Kuokoa Misitu ya Kitropiki Katika Ardhi Zao za Jadi' (Press Release: Wapichan people in Guyana showcase community proposal to save tropical forests on their traditional lands), Februari 7, 2012, <http://www.forestpeoples.org/topics/environmental-governance/news/2012/02/press-release-wapichan-people-guyana-showcase-community>, ilianguwa Mei 5, 2017.
- 21 Serikali ya Guyana Kuanza Mazungumzo ya Haki za Ardhi na Wapichan Shukrani kwa Msaada wa Welsh' (Size of Wales, 2016) <http://sizeofwales.tumblr.com/post/142629322842/government-of-guyana-to-open-land-rights-talks>, ilikaguliwa 5 May 2017.
- 22 Makabila ya Amerindian ya Guyana' (Amerindian Tribes of Guyana) (Guyana Chronicle, Septemba 17, 2010) <https://guyanachronicle.com/2010/09/17/amerindian-tribes-of-guyana>, ilianguwa Julai 13, 2017. Sheria ya Amerindian ya 2006 (The Amerindian Act 2006) (Kifungu cha 58(1)) inatoa uwezekano wa kuanzishwa kwa maeneo yanayolindwa ya Amerindian.
- 23 Pers. Comm., Dr. Tom Griffiths, Mratibu wa Mpango wa Fedha Unaowajibika katika Forest Peoples Programme (NGO) (Programu ya Watu wa Msituni (NGO)); maelezo yaliyotolewa wakati wa majadiliano na watu binafsi kutoka jamii ya Wai Wai nchini Guyana.
- 24 Watu na jamii wanaoishi katika Eneo la Wenyeji la Xingu wakishirikiana na mashirika/vyama vifuatavyo: Associação Terra Indígena Xingu (ATIX), Instituto de Pesquisa Etnoambiental do Xingu (IPEAX), Instituto Socioambiental (ISA), Coordenação Regional do Xingu (FUNAI). 'Plano de Gestão de Território Indígena do Xingu', 2017 (bado haujatolewa), uk. 8..
- 25 Soares-Filho, B. et al, 'Role of Brazilian Amazon protected areas in climate change mitigation' (Jukumu la maeneo yanayolindwa ya Amazon ya Brazil katika kukabiliana na mabadiliko ya hali ya hewa) (2010) 107(24) 'Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America' (Mijadala ya Chuo cha Kitaifa cha Sayansi cha Marekani), uk. 10821, 10822. Angalia Mtini. 1.
- 26 <https://www.forestpeoples.org/en/rights-based-conservation-cultural-identity-knowledge/news-article/2017/it-way-we-live-conserves> Carmen Santana dos Santos, Ahadi Zilizovunjwa – Mustakabali Mgumu; Je, Watu Wenyeji na Amazon Wanaliipa Bei ya Hamu ya Dunia kwa Rasilimali Asili? (Society for Threatened Peoples). http://assets.gfbv.ch/downloads/endafassung_englisch.pdf, ilianguwa Julai 13, 2017, uk. 4. 'Bwawa la Belo Monte la Brazil: Kuatoa Sadaka Amazon na Watu Wake kwa Ajili ya Nishati Chafu' (Brazil's Belo Monte Dam: Sacrificing the Amazon and its Peoples for Dirty Energy) (Amazon Watch), angalia <http://amazonwatch.org/work/belo-monte-dam>, accessed 13 July 2017.

27 Lutsel K'e Dene First Nation. Mfuko wa Thaidene Nënë. <https://www.landoftheancestors.ca/thaidene-nene-fund.html>. Iliangaliwa Septemba 2, 2025."

28 Baraza la Kijiji linalosimamia ardhi ya jamii, linapotumia sheria ya kimila, ni lazima sheria hiyo itumike kulingana na sheria iliyoandikwa ya nchi na bila ubaguzi kwa kundi lolote, ikiwemo wanawake. Zaidi ya hayo, ardhi inachukuliwa kuwa inamilikiwa kwa pamoja na wanandoa (Land Act 1999, (Na. 4 ya 1999), kifungu cha 161), na wanandoa lazima wakubaliane na uhamisho wowote wa ardhi, kuruhusu ulinzi mkubwa zaidi wa haki za ardhi za wanawake (kama ilivyojadiliwa katika Liz Alden Wily, 'The Fate of Res Communis in Africa: Unfinished Business', 2017, uk. 113-114).
